

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Op recept. Apothekershandboeken en farmacopeën

Ommen, K. van; Lem A. van der

Citation

Ommen, K. van. (2012). Op recept. Apothekershandboeken en farmacopeën. In *J.M.H. van de Sande's Bibliotheca Pharmacia* (pp. 47-101). Leiden: Universitaire Bibliotheken Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19861>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19861>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Kleine publicaties
van de Universiteitsbibliotheek Leiden
Nr. 84

Borstbeeld van J.M.H. van de Sande in het hofje van Verre te Vlissingen

J.M.H. VAN DE SANDE'S BIBLIOTHECA PHARMACIA

CATALOGUS BIJ EEN TENTOONSTELLING
IN DE
UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN
5 OKTOBER 2012-31 DECEMBER 2012

MET BIJDRAGEN VAN
HARM BEUKERS, ANNETTE BIERMAN,
NICHOLAS LE CLERCQ
EN
KASPER VAN OMMEN

ONDER REDACTIE VAN
ANTON VAN DER LEM

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN
LEIDEN 2012

ISSN 0921-9293, deel 84

Publicatie van de catalogus werd mede mogelijk gemaakt door de Stichting Van de Sande en de heer Rob Moss.

De tentoonstelling werd mede mogelijk gemaakt door de bruiklenen uit de verzamelingen van Museum Boerhaave, Leiden, het Papyrologisch Instituut van de Universiteit Leiden, Annette Bierman te Rotterdam en Dick Broers te Vlissingen.

Omslag voorzijde: Petrus Nylandt, *De Nederlandtse herbarius, of Kruydt-boeck* [...]. Amsterdam 1670 [UBL 1122 A 10] en Daniel Ludovici, *De pharmacia moderno seculo applicanda dissertationes III*. Amsterdam 1688 [UBL 628 G 12].

Achterzijde: Schutblad van *Horn des Heyls menschlicher blödigkeit, oder Kreutterbuch darinn die Kreütter des Teutschen lands* [...] (1576) met de ex librissen van de verzamelaars F.W.T. Hunger, J.S. Korneffer, E. Grendel en J.M.H. van de Sande [UBL VDSAND 237 A 13 zie cat. 4.4].

De tentoonstelling is ook te bezichtigen op internet:
http://tinyurl.com/bibliotheca_pharmacia

© Copyright Leiden 2012 by: de auteurs van de bijdragen,
Universiteitsbibliotheek Leiden, en andere houders van copyright.

Projectmanagement: K. van Ommen
Omslagontwerp: Topica, A. Hanekuyk, Leiden
Druk: Station Drukwerk, Katwijk

Universiteitsbibliotheek Leiden
Postbus 9501, 2300 RA Leiden, Nederland
<http://www.library.leiden.edu>

Inhoud

Voorwoord	8
Harm Beukers <i>Hoe een bibliotheek de geschiedenis van de farmacie weerpiegelt</i>	11
<i>Catalogus</i>	
Annette Bierman <i>Jaap van de Sande (1916 - 2001)</i> <i>Apotheker en bibliofiel</i>	19
Nicholas le Clercq <i>De apotheek uiterlijk en innerlijk</i>	22
Kasper van Ommen <i>Op recept</i> <i>Apothekershandboeken en farmacopeeën</i>	47
Kasper van Ommen <i>Planten, kruiden en geneesmiddelen in botanische boeken</i>	67
Kasper van Ommen <i>De Luther van de medicijnen of de woudezel van Einsiedeln?</i> <i>De collectie Paracelsiana</i>	87
<i>Literatuur</i>	102

Hoofdstuk 3

Op recept Apothekershandboeken en farmacopeeën

Kasper van Ommen

Een farmacopee is een officieel, van staatswege uitgegeven (apothekers)handboek met voorschriften voor de bereiding van geneesmiddelen voor menselijk en dierlijk gebruik, en de vereisten waaraan zij moeten voldoen. Doorgaans worden de begrippen *simplex* (enkelvoud) of *simplicitia* (enkelvoudige geneesmiddelen) en *composita* (samengestelde geneesmiddelen) in de farmacopee gehanteerd. Het eerste gedrukte medische receptenboek dat wij kennen is de *Nuovo receptario composto*, dat in 1498-1499 te Florence werd gepubliceerd. Ook het *Dispensatorium pharmacorum omnium quae in usu pottissimum sunt* uit 1535 van de Duitse arts en botanicus Valerius Cordus (1515-1544) is een belangrijke mijlpaal in de geschiedenis van de farmacopee. Deze farmacopee werd in 1546 door de stad Neurenberg als officieel receptenboek voorgeschreven. Het werk van de Friese lijfarts van aartshertog Sigismond van Oostenrijk, Adolf Occo (1524-1606) werd in 1613 door de stad Augsburg aangenomen als receptenboek. Deze uitgave bleek van groot belang voor de ontwikkeling van de farmacopee in de zeventiende eeuw. Met het werk van Occo werd voor het eerst in de geschiedenis de term *pharmacopoeia* geïntroduceerd.

3.1

Pharmacopœia Lillensis

Handschrift uit de zeventiende eeuw

Deze farmacopee is het officiële door der stad Lille (in het Nederlands: Rijsel) uitgegeven handboek voor artsen en de apotheek met voorschriften voor de bereiding van geneesmiddelen.

Nu zijn de meeste farmacopeeën gedrukt omdat het type boek nu eenmaal een wijde verspreiding onder apothekers en artsen vergde. Deze farmacopee uit Lille is echter in manuscript, maar

3.1

volgt wel voor het grootste gedeelte een gedrukte editie, die stamt uit 1640. Deze editie werd gedrukt bij de drukker Simon Le Francq en werd gevolgd door een tweede editie van 1694 eveneens gedrukt te Lille door Joannis Chrisostomi Malte. De farmacopee uit Lille van 1640 is vrij zeldzaam en er is nog geen exemplaar in een openbare collectie in Nederlandesignaleerd. Exemplaren zijn te vinden in Londen (British Library), Parijs (BNF, Bibliothèque inter-universitaire de santé) en in Amerika te Harvard.

Simon le Francq stamde uit een vooraanstaand geslacht uit Lille en dreef zijn drukkerij vanaf 1587 in de wijk Saint-Etienne. In 1633 verhuisde hij zijn winkel naar de Passage des Halles, een drukke markt, alwaar hij zijn drukkerij 'sub Horologio Solari' dreef. Degene die de druk overschreef was vast een arts of apotheker die zich geen gedrukt exemplaar kon veroorloven of daar om een andere reden geen toegang toe had. Met het overschrijven is in dit handschrift informatie toegevoegd die niet in de gedrukte editie van 1640 is terug te vinden. Na de getrouwe kopie van het titelblad, inclusief het nagetekende stadswapen van Lille met Minerva en Mercurius ter weerszijden begint de tekst met een lofzang op de senaat van de stad. Deze tekst ontbreekt in de druk, die begint met een groet aan de artsen van Lille (die weer niet in het handschrift is overgenomen). Van groot belang is een daarop volgende lijst van namen van artsen en apothekers die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van het receptenboek. Deze lijst is soms ook in handschrift, bijvoorbeeld op het schutblad van het exemplaar dat rond 1900 in het bezit was van een zeker dr. Jules Delobel (wellicht een afstammeling van de botanicus Matthias de L'Obel of Lobelius die in 1538 te Lille was geboren), van een gedrukt exemplaar aan ons overgeleverd. Andere lijsten met namen van personen die met het apothekersvak te maken hadden, waaronder die van de *Pharmacoporum Decanus* Petrus Picart, zijn alleen in het handschrift te vinden.

Vanaf het hoofdstuk 'De Pharmacopœi officio ex Cordo, Sylvio & Lobelio' volgt het handschrift de druk vrij getrouw (alleen de *approbatio* na de index ontbreekt). Vóór het tweede deel van de lijst met *simplicia* heeft de schrijver een hoofdstuk over *De ponderibus emensuris medicis* (over de gewichten en maten van geneesmiddelen) toegevoegd. Dit deel bestaat uit een korte tekst en een herbarium met ingeplakte (lokale) kruiden en plantjes, zoals peterselie, absintalsem en venkel, voorzien van een korte beschrijving in het

PHARMACOPOEIA

LILLEN SIS

jussu Senatus edita

OPTIMA QUÆ QUÆ PHARMACA
 à Medicis ejusdem Urbis Selecta & usitata
 continens in officinis publicis habenda.

LILLE GALLO-FLANDRICÆ
 Typis Simonis le Francq. sub Horo
 Solari M. DC. XL

3.2 [VDSAND 236 E 6]

Frans. Dat de 'auteur' van het handschrift ook een goed gevoel voor humor bleek te hebben, blijkt uit de fantasierijke tekeningetjes van drie aapjes met bebaarde mensenhoofden. Een van hen leest een boek met daarin een recept voor een *electuarium*, een poedervormig geneesmiddel dat met behulp van honing of stroop tot een weke massa wordt gevormd, ook wel 'likkepot' genoemd en de twee andere houden zich bezig met de bereiding van medicijnen. Misschien betreft het hier zelfs een verwijzing naar de afschrijver of na-aper van de gedrukte farmacopee?

Literatuur: Daems/Vandewiele 1955, p. 175.

3.2

Hadriani a Mynsicht, *Thesaurus et armamentarium medico-chymicum* [...] cui in fine adjunctum est Testamentum Hadrianeum De Aureo Philosophorum Lapide. Lubecae, Sumptibus Henrici Schernwebelij, 1646.

[VDSAND 236 E 6]

Adrian von Mynsicht (1603–1638) was een Duitse alchemist. Zijn meest bekende boek is het allegorische werk getiteld *Aureum Saeculum Redivivum* (De Gouden Eeuw in ere hersteld), dat hij onder het pseudoniem Henricus Madathanus publiceerde. Von Mynsicht zou in het laatste deel van zijn kort leven ook werkzaam zijn geweest als arts. Uit deze periode zou deze Schatkamer van medicijnen en de meest geheime bereiding van geneesmiddelen tegen alle ziekten stammen. De eerste druk werd gepubliceerd te Hamburg in 1631. Tot in de achttiende eeuw werd dit boek meerdere malen herdrukt (dit is de derde druk) en was dit een wijdverbreid handboek voor apothekers door de uitgebreide beschrijvingen van talrijke klassieke preparaten en een aantal nieuw door Mynsicht ontdekte medicijnen. Von Mynsicht was de eerste die een braakmiddel van wijnsteen wist te maken uit geroosterd antimoon-sulfide en wijnsteenbakpoeder of Crème de Tartre (KHC₄H₄O₆). Het braakmiddel bestaat uit een mengsel van kristallen dat effectief is bij slijmafdriving en als geneesmiddel tegen parasitaire infecties, maar dat tegelijk zeer giftig is.

Op het gegraveerde titelblad zijn rond de titel Hermes

Trismegistus en Hippocrates weergegeven met daaronder de personificaties van *Diligentia* (toewijding) en *Experientia* (proefneming) met hun attributen. Verder zien we een afbeelding van een maansverduistering en verschillende alchemistische symbolen van o.a. de planeten Mercurius (tegelijk het element kwik) en Saturnus ♄ (tegelijk het element lood). De portretgravure door de graveur Dirk Diricksen (Diederichsen of Dircks, 1613-1653) uit Hamburg laat de auteur zien met twee engelen die een wereldbol en een destilleerkolf vasthouden. Ter linkerzijde van het portret zien we een opstelling van een chemisch experiment en rechts bloemen in een vaas ter aanduiding van de *materia medica*. Onder het portret is een zesregelig vers in Latijn afgebeeld door Jonas Angelus.

In het boek is ook het alchemistische gedicht getiteld *Testamentum Hadrianeum De Aureo Philosophorum Lapide* opgenomen. Het boek wordt afgesloten door het *Dispensatorium novum* [...] van Tobias Dornckreilius (1571-1605), dat voor het eerst in 1604 verscheen.

Digitale editie:

http://www.enotes.com/topic/Adrian_von_Mynsicht

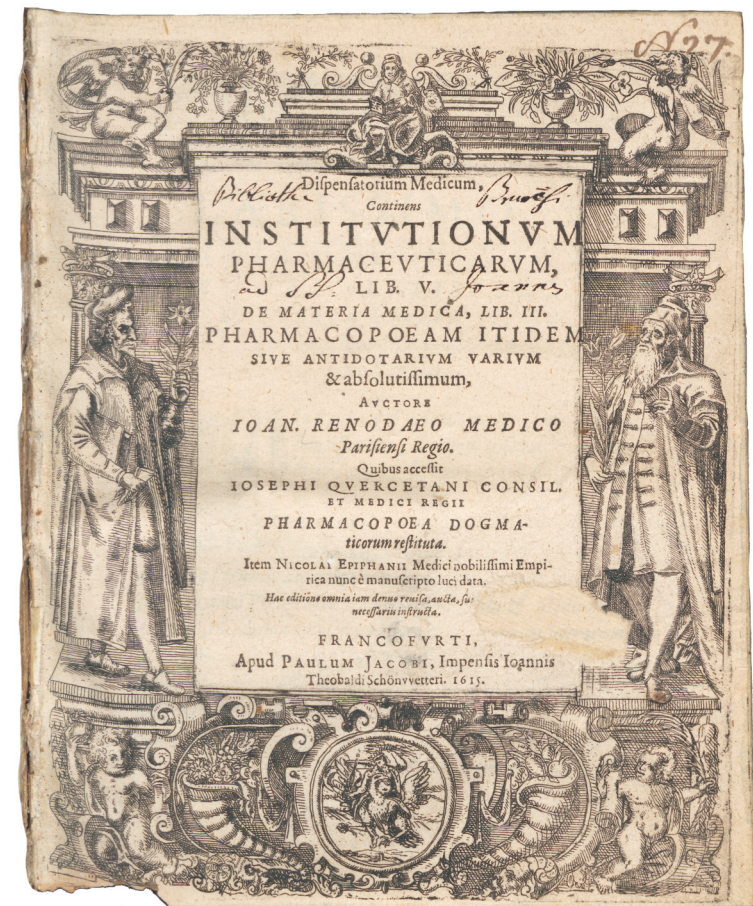
Literatuur: Ferguson, Vol. 2, (1906), p. 122-123.

3.3

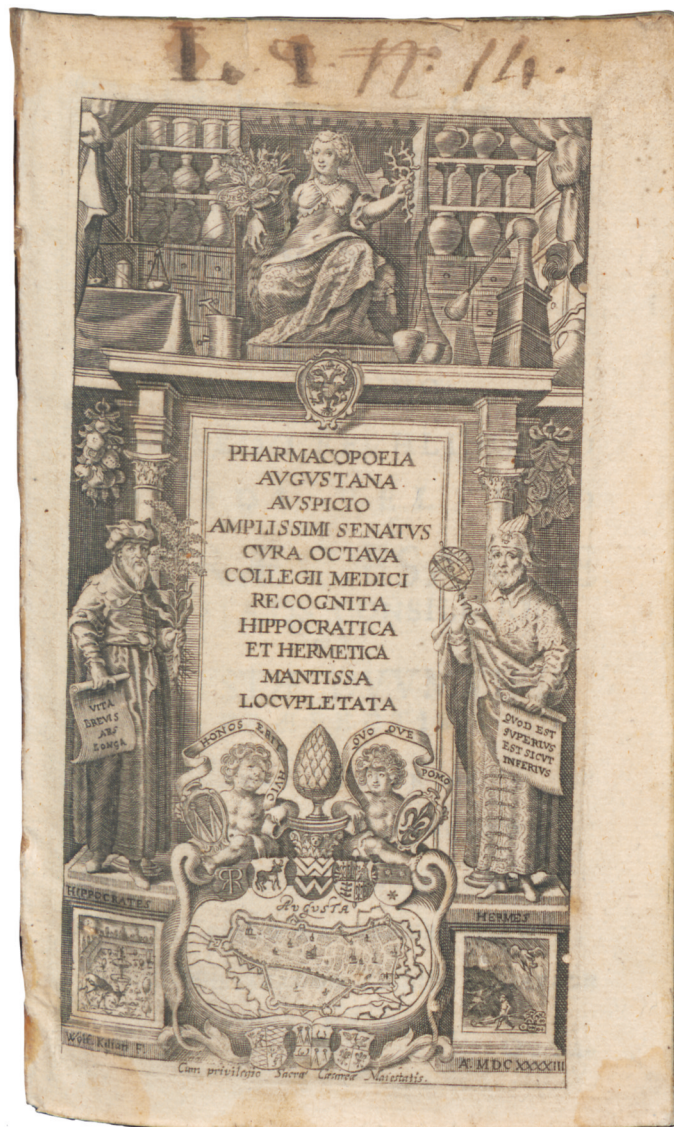
J. de Renou, *Dispensatorium medicum, continens Institutionum pharmaceuticarum, Lib. V. De materia medica, lib. III. Pharmacopoeam [sic] itidem sive Antidotarium varium & absolutissimum [...]* Quibus accessit Josephi Quercetani [...] *Pharmacopoea dogmaticorum restituta. Item Nicolai Epiphanii [...]* *Empirica nunc e manuscripto luci data.* Francofurti, Apud Paulum Jacobi, impensis Joannis Theobaldi Schönwetteri, 1615.

[VDSAND 236 D 11]

Jean de Renou (Renodaeus) (1568-1608), werd geboren te Coutances in Normandië. Na zijn studie geneeskunde promoveerde hij aan de Universiteit van Parijs. De Renou werd aangesteld als raadgever en arts van de Franse koning Henri III. Als arts en

3.3 [VDSAND 236 D 11]

3.4 [VDSAND 237 A 14 en VDSAND 236 C 28]

apotheker leverde hij een wezenlijke bijdrage aan de kunst van het destilleren en de *materia medica* en hij wordt mede daardoor beschouwd als een prominent apotheker en arts gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw. De eerste druk van het *Dispensatorium* verscheen te Parijs in 1608. Het boek kende vele herdrukken, die verschenen te Frankfurt in 1609 en 1615, te Parijs in 1623 en te Hanau in 1631. Aan het *Dispensatorium* werd gewoonlijk de *Pharmacopoeia dogmaticorum restituta* (1607) van de Franse arts en volgeling van Paracelsus, Josephus Quercetanus (Joseph Duchesne, ca. 1544-1609) toegevoegd. In het exemplaar van Van de Sande is het boek van Quercetanus als apart boek met een eigen titelblad opgenomen. De uitgaven werden geëditeerd door de arts Peter Uffenbach (1566-1635) uit Frankfurt.

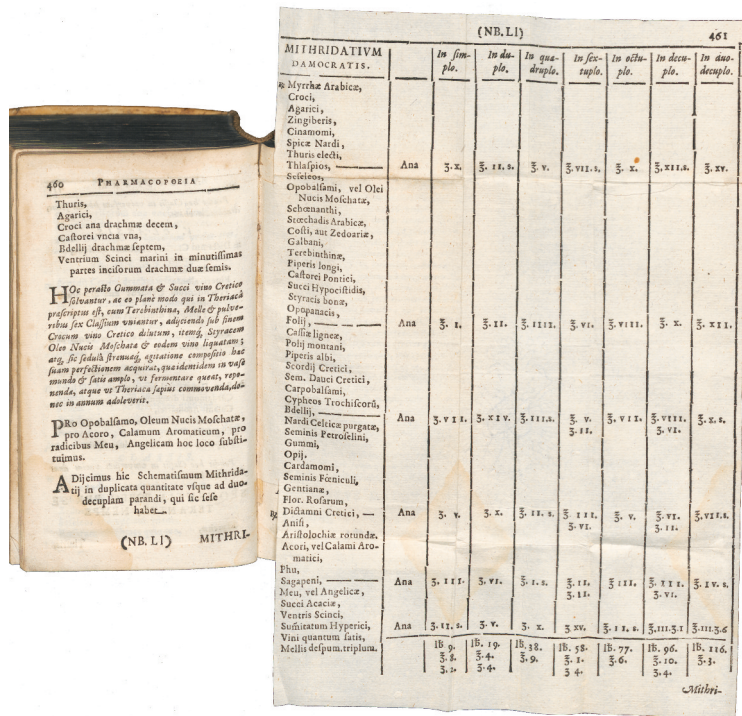
De Latijnse editie van het *Dispensatorium* uit 1608 werd in 1624 in het Frans vertaald door Louis de Serres en verscheen te Lyon onder de titel *Les oeuvres pharmaceutiques*. Een tweede druk verscheen twee jaar later. In 1657 verscheen ook nog een Engelse vertaling van het boek door de apotheker Richard Tomlinson onder de titel *Renodaeus, His dispensatory containing the whole body of pharmacy*.

Het *Dispensatorium medicum* van De Renou was een populair boek, wat uit de vele herdrukken en vertalingen blijkt. De Renou verbeterde in zijn boeken veel fouten en misverstanden met betrekking tot de geneeskrachtige eigenschappen van planten en kruiden. Men mag ervan uitgaan dat het *Dispensatorium* door een grote groep apothekers in Frankrijk werd gehanteerd als farmacopee. Uit de latere vertalingen mogen we concluderen dat de kennis van De Renou ook door het lekenpubliek werd omarmd en als richtlijn diende voor het behouden van gezondheid en het genezen van ziektes.

De op de titelpagina ter weerszijde van de titel afgebeelde mannen stellen de antieke geneesheer Hippocrates (links) en Hermes Trismegistus voor.

3.4

Pharmacopoeia Augustana auspicio amplissimi senatus cura octava collegii medici recognita Hippocratica et Hermetica Mantissa locupletata recusa. Augustae Vindelicorum, [Ex officina typographica Andreae Apergeri], 1646.

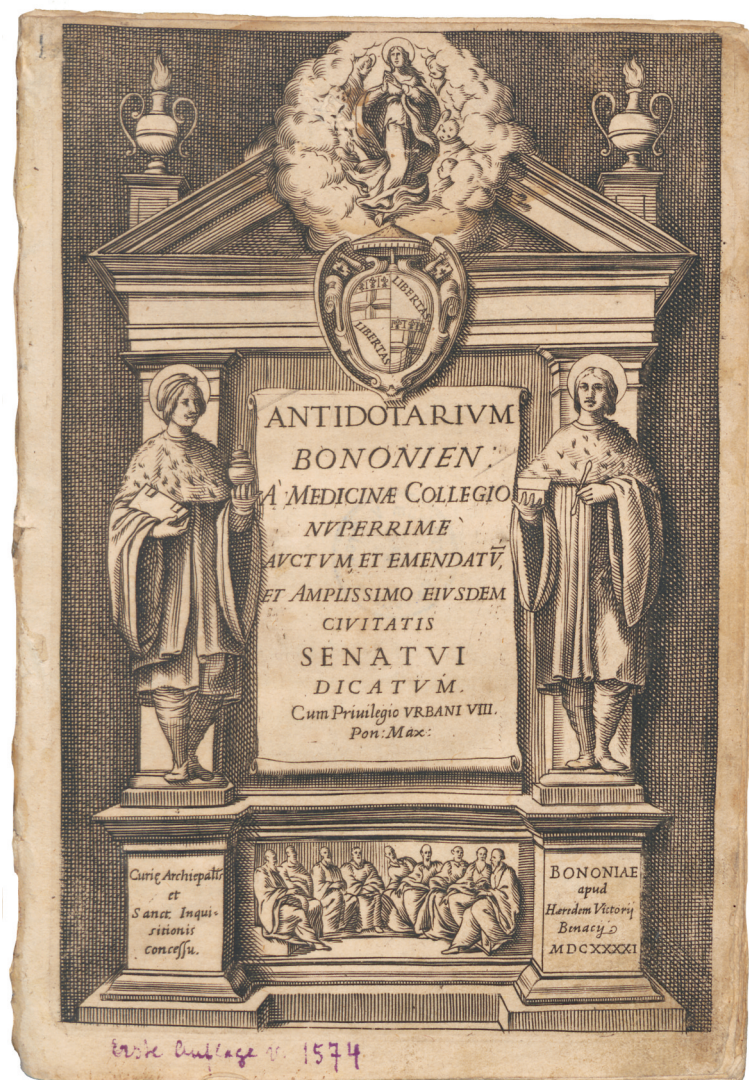
3.4

Pharmacopoeia Augustana auspicio amplissimi senatus cura octava collegii medici recognita Hippocratica et Hermetica Mantissa locupletata. [Augusta, ex officina typographica Andreae Apergeri], 1643.

[VDSAND 237 A 14 en VDSAND 236 C 28]

De eerste uitgave van de Augsburgse farmacopee stamt uit 1564 en is de tweede in zijn soort die officieel in het Duitse keizerrijk verscheen, na die van Neurenberg uit 1546 (een bewerking van de boeken van Valerius Cordo). De Augsburgse farmacopee stond samen met het Keulse *Dispensarium Coloniense* van 1565 en de *Pharmacopoeia Londinensis* van 1618 aan de basis van verschillende stedelijke farmacopeeën, zoals de eerste Amsterdamse farmacopee uit 1636. Het exemplaar uit de collectie Van de Sande betreft een latere herdruk van deze bekende farmacopee. De farmacopee van Augsburg, samengesteld op gezag van het *Collegium Medicum* van Augsburg, is een voorbeeld van een combinatie van een tekstboek en een receptenboek: een combinatie die tot ver in de achttiende eeuw het meest voorkomende type farmacopee zou blijven. Bij de recepten worden echter geen aantallen en gewichten aangegeven, waardoor het een tamelijk lastig te gebruiken boek voor artsen was.

Op het gegraveerde titelblad is aan de bovenkant een zinnebeeldige voorstelling van de apotheek afgebeeld. De vrouwfiguren houden een balans, destilleerkolf, een hoorn met bloemen en koraal vast. Op de achtergrond zijn kasten te zien met potten die geneesmiddelen (o.a. de wondermiddelen theriac en mithridatium) en (al)chemische stoffen (o.a. zwavel en kwik) bevatten. Aan weerszijden van de titel staan Hippocrates met zijn uitspraak 'Vita brevis ars longa' (Het leven is kort, kunst is lang; een verwijzing naar de opleiding tot arts die langer dan een mensenleven duurde) en Hermes Trismegistus met de spreuk 'Quod est superius est sicut inferius' (Wat lager is is precies zo als wat hoger is, en wat hoger is is precies zo als wat lager is). Deze laatste uitspraak is afkomstig uit de *Tabula Smaragdina* (het Smaragden Tablet) dat waarschijnlijk de bekendste meditatietekst met mantra's van Hermes Trismegistus is. De sokkels waarop de twee figuren staan weerspiegelen de dierlijke en plantaardige geneeskunde (Hippocrates) en de minerale en chemische geneeskunde (Hermes). Onderaan de pagina is de plattegrond van de stad Augsburg afgebeeld.

3.5 [VDSAND 236 D 10]

Achterin het boek heeft een apotheker nog een aantal recepten in handschrift toegevoegd van o.a. een *Sjrupum rosarum laxativum Solinandri*, een siroop van rozen voor de bevordering van de stoelgang, een zalf tegen maagpijn en een zalf naar recept van een zekere arts Stöcker, genaamd *Ung[uentum] ebullinum D. Stöcker*.

In 1643 werd van de Augsburgse farmacopee een editie in zakformaat gepubliceerd. Het kleinere formaat maakte het boek veel handzamer en kwam door de lagere kostprijs ook in het bereik van de beurs van de student.

3.5

Antidotarium Bononiense. A Medicinæ Collegio nuperrime auctum et emendatum, et amplissimo ejusdem civitatis Senatu dicatum [...]. Bononiae, Apud haeredem Victorii Benacii, 1641.

[VDSAND 236 D 10]

Dit *Antidotarium*, de officiële farmacopee van Bologna, werd samengesteld door Ulisse Aldrovandi (1522-1605?). Aldrovandi was sinds 1561 hoogleraar in de geschiedenis van de *simples* aan de Universiteit van Bologna. Onder *simples* worden alle producten, hetzij van dierlijke, minerale of plantaardige aard en wel of niet voor medicinaal gebruik, gerekend. De eerste editie van het boek werd gepubliceerd in 1574 onder de titel *Antidotarii Bononiensis, sive de usitata ratione componendorum miscendorumque medicamentorum, epitome*. Aldrovandi geldt als een van de belangrijkste verzamelaars van naturalia in de zestiende eeuw. Hij legateerde zijn verzameling naturalia (ook wel *Museum* genoemd), boeken en handschriften aan de stad Bologna. De verzameling is daar tot op heden nog steeds te bezichtigen. Aldrovandi ontving zijn diploma als dokter op 23 november 1553, waarna hij in december van dat jaar werd toegelaten tot het Collegio dei Dottori van Bologna. Aldrovandi stichtte tevens een botanische tuin in Bologna, waarvan hij tot curator werd benoemd. Hoewel Aldrovandi nooit als arts heeft gewerkt, heeft hij een wezenlijke bijdrage geleverd aan de farmacologie, was hij een pionier op het terrein van de hygiëne en werd hij alom geprezen om zijn systematische en nauwkeurige observaties en beschrijvingen van planten, dieren en mineralen.

VNERA VIRTVS ÆTATIS SVÆ. 78

avons
La m
d'vn g
grié d
ou negl
s'estoy
rité

Effigiem spectas, nihil est, de cortice lis ista
Altius vt sapias scripta legenda tibi,
Ingenij dotes miraberis: en tibi vultum
Præbet Icon, liber hic nobile mentis opus.

S O N N E T

Sur La Pharmacopée paraphrasée par Monsieur
BAUDERON, Docteur en Médecine.

L'Art sans art se peut dire, auquel la Theori-
que
N'est conioincte à l'usage, & à l'experiment,
C'est vn arbre sans fruct, & l'ombre seule-
ment,
Qui sans vn corps solide est vaine & fâstique:

Mais alors que cest art est joint à la pratique,
C'est vn art avec art, vn art entierement:
Il n'est plus diuisé: il a son compliment,
Et parfaicte Encyclye en luy se communique.

Ainsi en ce traicté BAUDERON monstre à ceux,
Qui de la Pharmacie ont l'esprit curieux,
Comme il faut vnir l'art avec l'experience.

Et le fait d'vn methode & d'vn ordre si beau,
Que du Pharmacopole il chasse l'ignorance,
Et sert à le guider de Phare & de flambeau.

P. TAMISIER.

* STAN

Het *Antidotarium* kwam niet zonder problemen tot stand. Door zijn uitgesproken karakter kwam Aldrovandi in aanvaring met zijn collega's aan de Universiteit van Bologna, maar ook met verschillende artsen en doktoren. Vooral de laatste groep betwistte de autoriteit van Aldrovandi om de officiële farmacopee van Bologna te mogen en kunnen samenstellen. Paus Gregorius XIII (1502-1588) was echter een belangrijke steun voor Aldrovandi, die hem financieel ondersteunde en hem in de gelegenheid stelde zijn boeken te publiceren. De editie van het *Antidotarium* uit 1641 kwam tot stand onder bescherming van paus Urbanus VIII (1568-1644).

Het *Antidotarium* is overzichtelijk opgebouwd en vangt aan met een index. Daarna wordt in verschillende hoofdstukken de bereiding van de verschillende medicijnen beschreven. Het eerste hoofdstuk betreft de *Electuarijs* (= likkepot), gevolgd door de pillen (*De pilulis*), de metalen (*De Trochisis*), de siropen, oliën, zalven etc. Het laatste deel van het boek is gewijd aan instructies voor het bereiden van medicijnen en instructies voor het destilleren en sublimeren van stoffen. Het boek wordt afgesloten met een *Appendix de chymicis remediis aliquot*.

De simpele gegraveerde titel laat Cosmas en Damiaan, de beschermheiligen van de apotheker zien met hun attributen in de hand. Bovenaan het blad is het stadswapen van Bologna afgebeeld.

Digitale editie van de eerste druk van de farmacopee:
<http://amshistorica.unibo.it/128>

Literatuur: Findlen, 1994.

3.6

Pharmacopee divisee en deux livres, avec une ample paraphrase de M. Brice Bauderon [...] Ensemble les additions de feu M. Gratian Bauderon [...]. Lyon, Claude Rigaud & Claude Obert, 1628.

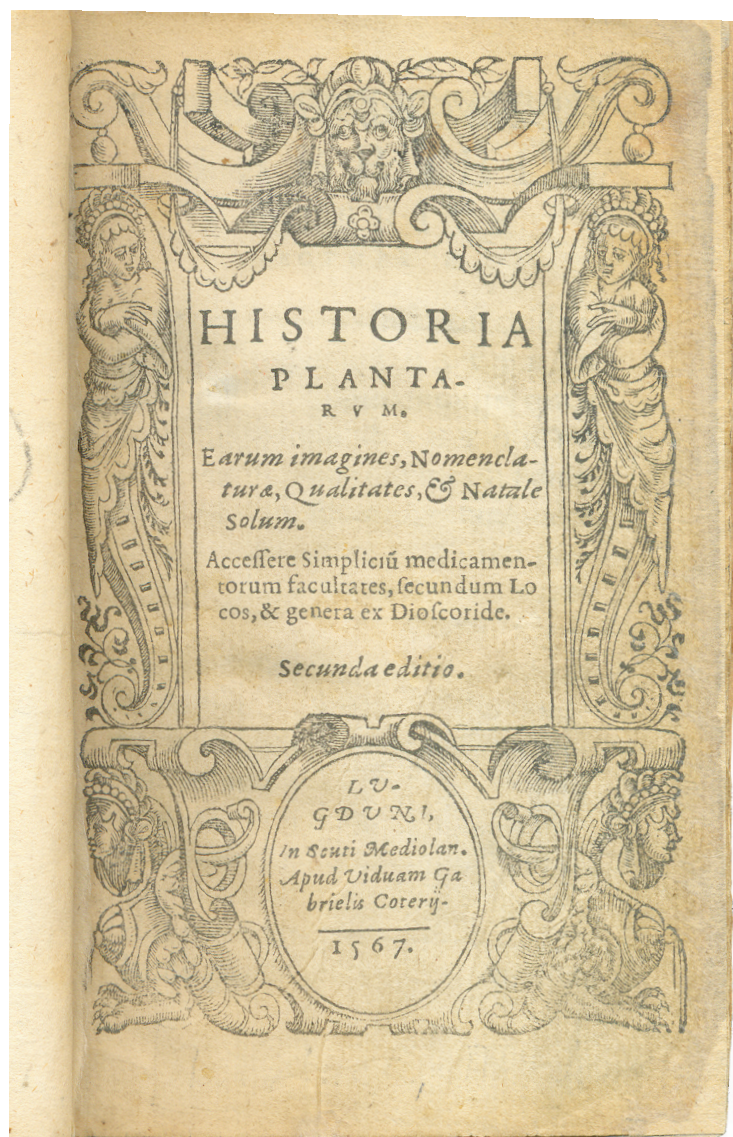
[VDSAND 236 G 15]

De eerste editie van deze farmacopee werd in 1583 gepubliceerd onder de titel *Paraphrase sur la Pharmacopée*. Deze in het Frans geschreven farmacopee van Bauderon kende talloze heruitgaven (o.a. 1596, 1603, 1604, 1607, alle uitgegeven te Lyon) en werd alom

gerespecteerd vanwege de toepasbaarheid van de in het boek vergaarde kennis. Er volgden ook verschillende vertalingen van het boek. De bekende Engelse vertaler Philemon Holland (1552-1637) vertaalde de farmacopee in het Latijn onder de titel *Pharmacopoeia e Gallico in Latinum versa a Philemone Hollando*. De eerste editie verscheen te Londen in 1639 en werd een jaar later herdrukt te Den Haag. Een Engelse vertaling werd gepubliceerd in 1639 onder de titel *The Expert Phisician*. Met deze vertalingen werd het boek ook toegankelijk voor apothekers buiten de Franse markt.

Brice Bauderon (1540-1626) studeerde medicijnen aan de universiteit van Montpellier en werd na zijn studie arts te Mâcon. Zijn zoon, de jurist Gratien Bauderon (1583-1615) breidde, getuige de titel van deze editie van het boek, de farmacopee van zijn vader uit met eigen farmaceutische kennis.

Bij dit exemplaar uit de collectie Van de Sande is een exemplaar van het *Traicté des eaux distillées* van de hand van Laurens Catelan (1568?-1647) bijgebonden. Catelan was tot 1623 apotheker te Montpellier en publiceerde over magische onderwerpen zoals over de eigenschappen van de bezoarsteen, de eenhoorn en de mandrake. In 1624 werd hij aangesteld tot apotheker van de hertog van Vendôme.

4.1 [VDSAND 236 F 11]

Hoofdstuk 4

Planten, kruiden en geneesmiddelen in botanische boeken

Kasper van Ommen

De botanie en farmacie zijn echte zusterwetenschappen. Al sinds de oudheid worden aan planten en kruiden heilzame werkingen toegeschreven. De bestudering van de plantenwereld, aanvankelijk in de nabije omgeving, maar gaandeweg ook van verder gelegen oorden, leerde de mens niet alleen over de levende natuur, maar ook over de toepassing van de planten in voeding en geneeskunde. In de zestiende en zeventiende eeuw werden vele van de antieke bronnen van de botanie opnieuw ontdekt en uitgegeven. De boeken van Dioscorides en Theophrastus werden becommentarieerd en geannoteerd. Maar ook nieuwe uitgaven zagen het licht, waarin voor de eerste keer uitgebreide beschrijvingen werden gegeven van nieuw ontdekte soorten planten, kruiden en dieren. In Leiden werd met de aanstelling van de apotheker Dirk Cluyt (ca. 1546-1598) als assistent van Carolus Clusius nog eens benadrukt hoe belangrijk de botanie voor de farmacie eigenlijk was. In de collectie Van de Sande is een groot aantal belangrijke uitgaven op botanisch gebied van de zestiende en zeventiende eeuw te vinden: Matthioli, Dalechampi, Dodonaei, Clusii en Gerardi zijn vertegenwoordigd in bijzondere uitgaven.

4.1

[Antonius Pinaeus], *Historia plantarum. Earum imagines, nomenclaturae, qualitates, et natale solum. Accessere simplicium medicamentorum facultates, secundum locos et genera, ex Dioscoride.* Lugduni, Apud Viduam Gabrielis Coterii, 1567.

[VDSAND 236 F 11]

Dit is de tweede editie van de *Historia plantarum* van de auteur Antoine Du Pinet, sieur de Noroy of Antonius Pinaeus (1515-1584). De eerste editie van dit werk verscheen zes jaar eerder bij dezelfde uitgever. Deze uitgave is volgens het voorwoord van de drukker

¹⁴
Lavandula major
HISTORIA
 Nardus Italica, siue Nardus mas: Ita-
 lia, Spigo: Gallis, Aspic.
Lavandula altera longiora folio at spica

Locus ex Matthiolo.

Nascitur in montibus & locis saxosis
 Qualitates ex Matthiolo.

Spica ad caput
in maturo usque
maturo gressu
 Excalfacit & exiccat ordine secundo
 pleto, sel tertio inchoante. Viribus à No-
 dis non longe recedentibus. agit, attenuat
 delectat. confert corda vno fere. thum Lauen-
 di apoplex, paralyti, tremore, spasmo,
 sopore, vertigine, amissa loquela.

PLANTARVM
 Lavandula, siue Nardus foemina: Ger-
 manis, Lauendel: Italis, Lauendula: Gallis,
 Lauande. *Lavandula breviora folio at*
spica Clusii.

et vel succo in fano
et erubescit. in hepate
nia furas, caliditate
ventris, quod
pellis vna est

Locus & Qualitates.

Vide qua dicta sunt de Nardo Italica
 haec enim sunt referenda. oleum spicae antiepilepticum
 gualter et para vltimo velle quod. Nar-
 umbilico inuenitur. Dolores colicis ut matricis quod

4.2 [VDSAND 236 A 9]

uitdrukkelijk bedoeld als *Manuale* (handboek) voor de botanicus en de medicus. Het handzame octavo-formaat (12 x 8 cm.) is bij uitstek geschikt om het boek mee te dragen tijdens een reis of een botaniseertocht. De *Historia plantarum* is een van de vroegst bekende voorbeelden van een botanische veldgids op zakformaat.

In het boekje wordt op elke pagina door middel van een hout-snede een plant afgebeeld met de nomenclatuur in verschillende talen, beginnend met het Latijn en daarna in andere talen. Daarna is er een aanduiding waar de plant inheems is en groeit (*locus*) volgens o.a. de botanici Petrus Andreas Matthiolus (of Mattioli) (1501-1577) en Leonhart Fuchs (1501-1566) en een omschrijving van de geneeskundige eigenschappen van de plant (*qualitates*) volgens de klassieke autoriteit Pedanius Dioscorides. In totaal zijn er 636 afbeeldingen in het boek opgenomen. Het boekje wordt afgesloten met een lijst van *simplicia* volgens Dioscorides en een index op *simplicia*. In dit exemplaar zijn door een lezer bij een aantal beschrijvingen annotaties toegevoegd over de planten en het gebruik, met verwijzingen naar het werk van de botanicus Carolus Clusius (1526-1609), de arts Joannes Crato von Krafftheim (1519-1585) en de klassieke auteur Theophrastus.

Pinaeus is voornamelijk bekend geworden als vertaler van Latijnse teksten in het Frans. Zo vertaalde hij de werken van de auteur Plinius Secundus als *L'Histoire du monde de C. Pline Second [...]* (1562). Hij is daarnaast bekend als begenadigd tekenaar van afbeeldingen van planten en van landkaarten. Bekend is de landkaart van het Heilige land in Pinaeus' boek *Plantz, pourtraitz et descriptions de plusieurs villes et forteresses, tant de l'Europe, Asie, & Afrique, que des Indes [...]* van 1564, dat ook werd overgenomen door Antoine Regnault in zijn boek *Discours du voyage d'Outre Mer au Saint Sepulchre, de Ierusalem* uit 1573.

Digitale editie beschikbaar op: <http://www.europeana.eu/portal/>

Literatuur: Bayle, Vol. 3, 1697, p. 728-729.

4.2
 Jacques Dalechamp, *Historia generalis plantarum in libros XVIII per certas classes artificiose digesta [...]*. Lugduni, Guilms Rovillius, 1586-1587.

[VDSAND 236 A 9]

Over de bijdrage van de Franse humanisten aan de botanische kennis van de zestiende eeuw wordt soms schamper gedaan. De nadruk in deze periode lag vooral op de bijdrage aan de plantkunde door de Zuidelijke Nederlanden zoals door Dodoens en Clusius. Toch is de *Historia generalis plantarum* van Jacques Dalechamp (1513-1588) te beschouwen als het *magnum opus* van deze geleerde en een mijlpaal in de botanie. Met dit boek publiceerde Dalechamp het meest complete botanische overzichtswerk van zijn tijd, waarin bovendien voor het eerst de lokale flora rond de stad Lyon in kaart werd gebracht. Het boek staat daarom ook wel bekend als de *Historia generalis Lugdunensis*. Dalechamp voegde met dit boek een compendium toe aan de botanische kennis in het Europa van zijn tijd. In de *Historia generalis plantarum* zijn 2751 planten afgebeeld. De nauwkeurigheid van de afbeeldingen laat nog wel eens te wensen over en ook de informatie die in het boek werd vastgelegd is niet geheel zonder fouten. De afbeeldingen zijn voornamelijk afkomstig uit de Franse vertaling van het werk van Mattioli maar ook uit de boeken van Fuchs en uit de botanische uitgaven gedrukt door Christoffel Plantijn.

Vreemd genoeg is de naam van de auteur niet op het gegraveerde titelblad opgenomen. Uit de inleiding kan worden opgemaakt dat Johannes Molinäus (Desmoulins) hoofdredacteur van het boek was. Ook de bekende Jean Bauhin jr. (1541-1613) was bij de totstandkoming van het boek betrokken. De toeschrijving van Dalechamp als auteur van het boek is echter onomstreden.

Het titelblad laat een schitterend drukkersmerk zien van Rovellius met de spreuk 'In virtute et fortuna'. Aan weerszijden van Asclepius op een troon zien we links een edelman die een boom inspecteert en rechts een apotheker die een medicijn in een vijzel stampet.

Dalechamp was een botanist en arts, die zijn studietijd doorbracht bij Guillaume Rondelet (1507-1566) in Montpellier. Hij schreef zich in aan de universiteit in 1545 en behaalde zijn dokterstitel in 1547. In 1522 vestigde Dalechamp zich in Lyon en werd hij daar aangesteld als Médecin de l'Hotel-Dieu; later werd hij ook beheerder van de plaatselijke botanische tuin. Het bekendste werk dat hij op medisch gebied schreef, draagt de titel *Chirurgie française* [...] dat werd gepubliceerd te Lyon in 1570.

Het boek draagt een eigendomsinscriptie op de titelpagina van de zestiende-eeuwse jurist Roland Cavagnolius uit Milaan.

Digitale editie beschikbaar op: <http://www.europeana.eu/portal/>

Literatuur: Nissen 446; Pritzel 2035; Schmitt, *Gesnerus*, 26 (1969), p. 36-53.

4.3

Pedanius Dioscorides, *De medicinali materia libri sex* [...] Joanne Ruellio interprete [...]. Additis etiam annotationibus, sive scoliis brevissimis per Gualth. Rivium [...]. Acc. priori editioni Val. Cordi annotationes [...]. Franc[oforti], Apud Chr. Egenolphum, 1549.

[VDSAND 236 A 4]

De botanie in de zestiende eeuw kon niet om de boeken van de klassieke auteurs als Theophrastus en Dioscorides heen. Vele geleerden en vooral botanisten spendeerden veel van hun tijd aan het bestuderen van de teksten van de laatantieke auteur Pedanius Dioscorides. Jean Ruel (1479?-1537) was naast Matthiolus en Amatus Lusitanus een van de bekendste vertalers en commentatoren van het werk van Dioscorides. In deze uitgave van de zes medische boeken nam Ruel het commentaar op van Walther Hermann Ryff (ca. 1500-1548/49) en Valerius Cordus (1515-1544). De eerste editie met het commentaar van Ruel (toen nog op de vijf boeken van Dioscorides) verscheen in 1516 te Parijs bij de bekende geleerde drukker Henri Estienne (1528/1531-1598). Het werk van Dioscorides vormde een integraal deel van vrijwel elke zestiende-eeuwse botanische uitgave. In het boek vinden we ook een *Herbarum nomenclaturae* en een *Judicium de herbis et simplicibus medicinae*.

Een deel van de houtsneden in deze uitgave is afkomstig uit het *Rösslinschen Kräuterbuch* van Leonhart Fuchs. Deze houtsneden circuleerden wijdverbreid of werden vrijelijk gekopieerd in de zestiende eeuw en zijn terug te vinden in het *Kreuter Buch* van Bock (1546), Dodoens' *Cruydeboeck* (1554) en Turners *New Herball* (1551-1568).

Het boek is gebonden in een contemporaine blindgestempelde

Amygdala amara
Sefer

DIOSCORIDIS

Amygdalæ. Caput QXXXIX.

Amygdalæ amaræra
dicum tritarum decoctum, uicia cutis in facie corrigit. illitæ nuces idem munus præstât. mentes ad motæ ciunt, capitis dolori auxiliantur, illitu fronti aut temporibus cum aceto uel rosaceo, epinyctidas faciunt, ex uino item putrescentia ulcera, & que serpunt. & morfus canum cum melle earum autem cui dolores finiuntur, alium emolliit, fomnum faciunt. urinam cient. cõtra sanguinis reiectio nes cum amylo asumuntur. renum uitijs & pulmonum inflammationibus ex aqua in potu aut elegeinate cũ resina terebinthina dantur: calculosis difficiliq; urinae in passo auxiliantur, & illinctu cum melle & lacte, hepaticis, tussis, & inflationibus coli, nucis auellanæ magnitudine, quinis septenisue præsumptis ebrietatem non sentiunt potores. uulpes si cum quadã efca cas uorauerint, emoriantur. Gummi eius calfacit & astringit. resicentibus sanguinẽ, potum auxilio est. impetigines quæ sum mum corpus occuparunt, illitum cum aceto tollit. tussis uerustæ cum diluto uino potui medetur. calculosis cum passo bibere prodest. E nucibus Græcis, dulces cibo idonei: sed multo minus ualent in remedijs, quàm amara: attritam extenuant, urinam ciunt. recentium est cum suo putamine, stomachi uicia emendantur.

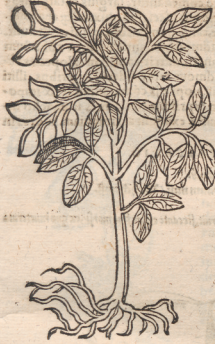
NOMINA ET EXPLICATIO.

B Græci, ἀμυγδαλῆς. Latini, Amygdala. Officine Latini nomen seruant. Germani, Mandelbaum, Mandelkern. Galli des amandes appellant. Amygdala amara incidunt, ut nunc, terguent, digerunt sine uersu: ob id ex pulmone excretionem crassiorum, et lentiorum promouent, obstruunt hepatis, lienum, renum, colicam à crassis et lentis humoribus expellunt. Amygdala dulcia sunt moderatè calida, leuissimè tamen amaritudinem habent, scilicet à dulcedine occaltatam, que tamen temporis spacio fit manifesta.

LIBER PRIMVS.

Pistacia.

Pistacia, que constat in Syria gigni, pineis Anucibus similia sunt, & stomacho amica. trita cum uino contra serpentium ictus profunt, siue edantur, siue bibantur.

NOMINA ET EXPLICATIO.

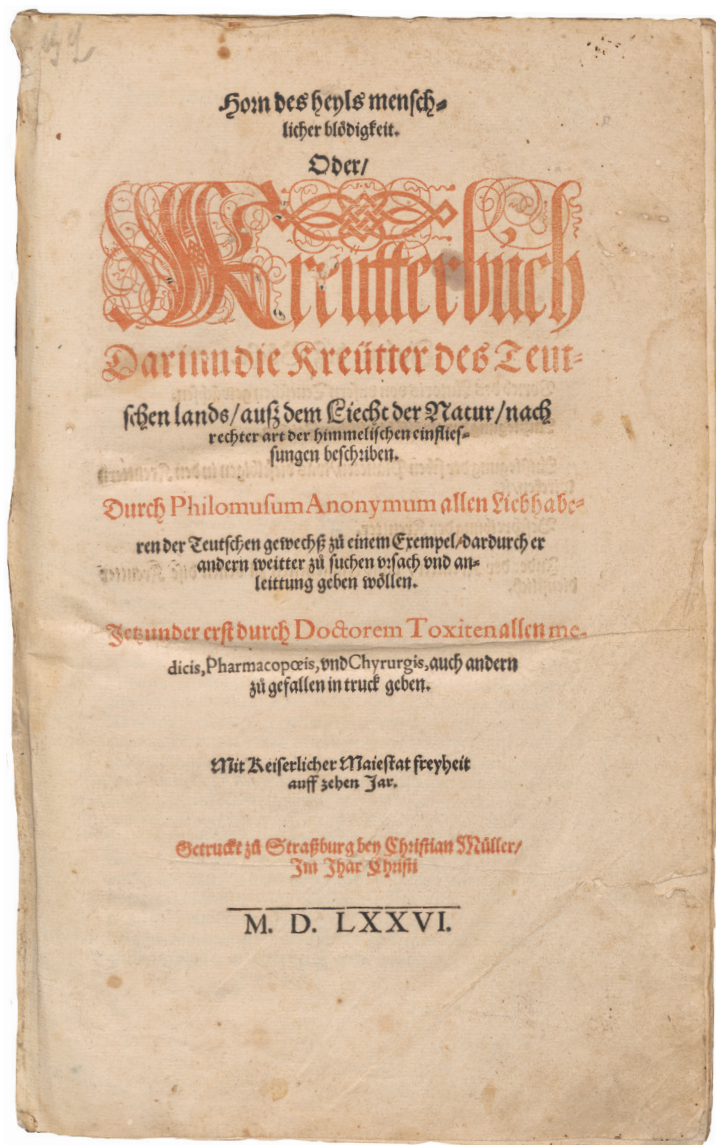
Græci, Πιστία. Latini pistacea, uel pistacia. Ricerander Pistacia. Pospidonius pistacia uocauit. Officinæ Pistacia. Germani, Pistaz, Bimpenstlin. Pistacia in Syria pronens, ut Galenus quoq; scribit, à pineis nucibus non dissimilis: stomacho accommodata. Galenus exiguum præstare alimentum pistacia tradit, confirmando dilatendog; tectori haud inutilis: impletos enim humores excernunt: stomacho ne prostrat Galenus incertum reliquit: Serapion Dioscoridis monita tantum recepit stomacho conuenire, atq; auellana magis excalficere: quare et amygdalu calorisficis amplius: Auellana, uerò phibiticos hæc eadem nominans duobus integris iuneris calore testatur, calidiores amygdala ac ista nuce: uerum pistaciu ego nucem auellanam Auellanam concepsisse, etenim iuglandem tertio ordine calorisficam scripsit, quod erroneum uin sit, deprauatum de iuglande scribentem Auellana, uerum simile est: addidit ille, per exiguum nutrire pistacia, tectori per amica, stomachum non parum iuuare, quem nuscitatem confirmare et manum.

Item arborem, quem nomine pistaciorum Germanorum adpinximus, omnino eam esse existimo, que Plinio Staphylodendros dicitur, arbor, ut ipse tradit, trans alpes, similis aceri, alba in materia, filiquas ferens, et in his nucleos sapore nucis auellane. Germani, Bumperüstlin dicit. et figura et sapore parum à pistacijs differentes.

Nux iuglans. Caput CXLI.

Nuces iuglandes, quas nonnulli Perficas uocant, sunt difficiles concoctu, stomacho inutiles, biliosæ, capitis dolorem inferentes, tussientibus inimicæ, et vomituris.

4.4 [VDSAND 237 A 13]

en met rolstempels versierde leren band met op het voorplat de aanduiding PEDANII DIOSCOR/RIDIS MEDIC. Het boek was ooit in het bezit van een karmelietenbibliotheek van de kerk van de Heilige Michael en Joseph in Krakow. Bij de beschrijvingen van de planten zijn in handschrift de vertalingen in het Litouws geschreven.

Literatuur: Nissen 496; Durling 1152; De Nave 1993. nr. 17.

4.4

Doctor Toxites (= Bartholomaeus Carrichter), Horn des Heyls menschlicher blödigkeit, oder Kreutterbuch darinn die Kreütter des Teutschen lands, aus dem Liecht der Natur, nach rechter art der himmelischen Einflussungen beschriben. Jetzunder erst durch Doct. Toxiten in truck geben. Straszburg, C. Müller, 1576.

[VDSAND 237 A 13]

In dit astrologische kruidenboek van Carrichter zijn de planten geordend volgens de sterrenbeelden. Voor het overgrote deel van de lezers van het boek zal de wijze van ordening niet duidelijk zijn geweest omdat voor een volledig begrip van de tekst specifieke kennis onontbeerlijk was. In het *Kreutterbuch* wordt veel aandacht geschonken aan het tijdstip waarop bepaalde kruiden dienen te worden geplukt, met bijzondere aandacht voor de stand van de maan gedurende dit proces en de relatie tot de sterrenbeelden. De 58 houtsneden zijn verkleind naar de afbeeldingen die door Leonhart Fuchs werden gebruikt in zijn boeken.

Bartholomaeus Carrichter (ca. 1510 - voor 1574) was hofarts van keizer Ferdinand I (vanaf 1556) en Maximiliaan II (vanaf 1564) te Wenen en kreeg de bijnaam de Germaanse Hippocrates. Carrichters medische behandeling ging weliswaar uit van het gebruik van geneeskundige kruiden, maar hij stond ook open voor de chemische experimenten van Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, die beter bekend staat als Paracelsus (1493/1494-1541).

Dit exemplaar van Carrichters kruidenboek is in bezit geweest van verschillende belangrijke verzamelaars van medische boeken. Zo zien we het ex libris van apotheker Johann Samuel Kornesser uit Windesheim; dr. F.W.T. Hunger (1874-1952), van wie de collectie

4.5 [VDSAND 237 A 2]

in 1951-1952 bij het Internationaal antiquariaat van Menno Hertzberger in Amsterdam werd verkocht, en het ex libris van dr. Elize Grendel (1899-1986) uit Gouda (zie achterzijde catalogus).

Literatuur: Nissen 332; Pritzel 1542.

4.5
John Gerard, *The Herball or Generall Historie of Plantes*. [...] Very much enlarged and amended by Thomas Johnson [...]. London, printed by Adam Islip, Joice Norton and Richard Whitakers, 1633.

[VDSAND 237 A 2]

De eerste editie van *The Herball* van John Gerard (1545-1607; men neemt aan dat de spelling van zijn naam op de titelpagina van het boek een fout is) verscheen in 1597 bij drukker John Norton. Dit is de tweede editie van het boek, dat sterk werd uitgebreid door Thomas Johnson met ca. 1000 nieuwe planten en kruiden, die werden afgebeeld in houtsneden. Gerard, die als arts praktiseerde in Londen, maakte voor deze editie intensief gebruik van de botanische kennis uit de boeken van Rembert Dodoens (1517/1518-1585). De uitvoering van de houtsneden is hoogwaardig. Tot ver in de negentiende eeuw schijnt er door geleerden te zijn gebruikgemaakt van deze uitgave, getuige de typering van Jacques-Charles Brunet in zijn *Manuel du libraire et de l'amateur de livres* uit 1860: 'les botanistes font encore cas de cet ouvrage.'

Gerard mag dan bekend staan als de bekendste botanicus van Engeland in de zestiende eeuw, zijn reputatie is echter niet smetteloos. In de samenstelling van het boek leunde Gerard al zwaar op de kennis van Dodoens maar ook de vertaling van het werk van Dodoens in het Engels was niet de arbeid van Gerard zelf, maar van een zekere Dr. Priest. Bij het voortijdige overlijden van Priest, eigende Gerard zich de vertaling toe en bracht hij het boek onder zijn eigen naam uit. Verder was de tekst van Gerard niet foutloos en zijn collega Matthias Lobelius (1538-1616) had handen vol werk aan het verbeteren van de fouten. Gerard was succesvoller als tuinier. Hij beheerde de tuin van Lord Burleigh aan de Strand in Londen en bij het landgoed Theobalds in Hertfordshire. Gerard

¶ The Description.

This Plant (which is called of some, *Sisarum Peruvianum*, or Skyrrets of Peru) is generally vs called Potatus or Potato's. It hath long rough flexible branches trailing vpon the ground like vnto those of Pompions, whereupon are set Greene three cornered leaues very like those of the wilde Cucumber. There is not any that haue written of this plant, haue said any thing of the floures; therefore I refer their description vnto those that shall hereafter haue further knowledge of the same. Yet haue I had in my garden diuers roots that haue flourished vnto the first approach of Winter, and haue growne vnto a great length of branches, but they brought forth no floures at all; whether because the Winter caufed them to perish before their time of flowering, or that they be of nature barren of floures, I am not certain. The roots are many, thicke, and knobby, like vnto the roots of Peonies, or rather of the white Asphodill, joined together at the top into one head, in maner of the Skyrret, which being diuided into diuers parts and planted, do make a great increafe, especially if the greatest roots be cut into diuers goblets, and planted in good and fertile ground.

¶ The Place.

The Potato's grow in India, Barbarie, Spaine, and other hot regions; of which I planted diuers roots (which I bought at the Exchange in London) in my garden, where they flourished vntil winter, at which time they perished and rotted.

¶ The Time.

It flouriseth to the end of September: at the first approach of great frosts the leaues together with the roots and stalks do perish.

¶ The Names.

Clusius calleth it *Batata*, *Camotes*, *Amotes*, and *Ignames*: in English, Potatoes, Potatus, and Potades.

¶ The Nature.

The leaues of Potato's are hot and dry, as may euidently appeare by the taste: the roots are of a temperat qualitie.

¶ The Vertues.

- A The Potato roots are among the Spaniards, Italians, Indians, and many other nations, ordinary and common meat; which no doubt are of mighty and nourishing parts, and doe strengthen and comfort nature, whose nutriment is as it were a mean between flesh and fruit, but somewhat windie; yet being roasted in the embers they lose much of their windinesse, especially being eaten sopped in wine.
- B Of these roots may be made conferres no lesse toothsome, wholesome, and dainty, than of the flesh of Quinces, and likewise those comfortable and delicate meats called in shops, *Morselli*, *Plecentule*, and diuers other such like.
- C These roots may serue as a ground or foundation whereon the cunning Confectioner or Sugar-Baker may worke and frame many comfortable delicat Conferres and restorative sweet-meats.
- D They are vsed to be eaten roasted in the ashes. Some when they be so roasted insufe and sop them in wine: and others to giue them the greater grace in eating, do boile them with prunes and so eat them: likewise others dresse them (being first roasted) with oile, vineger, and salt, euery man according to his owne taste and liking. Notwithstanding howeouer they be drested, they comfort, nourish, and strengthen the body, vehemently procuring bodily lust.

CHAP. 350. Of Potato's of Virginia.

¶ The Description.

Virginian Potato hath many hollow flexible branches trailing vpon the ground, three square, vneuen, knotted or kneed in sundry places at certaine distances: from the which knots cometh forth one great leafe made of diuers leaues, some smaller, and others greater, set together vpon a fat middle rib by couples, of a swart Greene colour tending to rednesse; the whole leafe resembling those of the Winter-Cresses, but much larger; in taste at the first like graffe, but afterward sharp and nipping the tongue. From the bosome of which leaues come forth long

round slender footstalkes, whereon grow very faire and pleasant floures, made of one entire whole leafe, which is folded or plaited in such strange sort, that it seemes to be a floure made of five sundry smal leaues, which cannot easily be perceiued, except the same be pulled open. The whole floure is of a light purple colour, striped downe the middle of euery fold or welt with a light shew of yellownesse, as if purple and yellow were mixed together. In the middle of the floure thrusteth forth a thicke flat pointall yellow as gold, with a small sharp green pricke or point in the midst thereof. The fruit succceeds the floures, round as a ball, of the biggest of a little Bulleffe or wilde plumme, green at the first, and blacke when it is ripe, wherein is contained small white seed lesser than those of Mustard: the root is thicke, fat, and tuberosus, not much differing either in shape, colour, or taste, from the common Potato's, sauing that the roots hereof are not so great nor long, some of them are as round as a ball, some oval or egge-fashion, some longer, and others shorter; the which knobby roots are fastned vnto the stalks with an infinite number of threddy strings.

Batata Virginiana sive *Virginianarum*, & *Pappus*,
Virginian Potatoes.

¶ The Place.

It groweth naturally in America, where it was first discovered, as reporteth *Clusius*, since which time I haue receiued roots hereof from Virginia, otherwise called Norembege, which grow & prosper in my garden as in their owne native country.

¶ The Time.

The leaues thrust forth of the ground in the beginning of May; the flours bud forth in August, the fruit is ripe in September.

¶ The Names.

The Indians call this plant *Pappus*, meaning the roots; by which name also the common Potatoes are called in those Indian countries. Wee haue it's proper name mentioned in the title. Because it hath not only the shape and proportion of Potato's, but also the pleasant taste and vertues of the same, we may call it in English, Potatoes of America or Virginia.

¶ *Clusius* questions whether it be not the *Arachidina* of *Theophrastus*. *Bauhine* hath referred it to the *Nightshades*, and calls it *Solanum tuberosum* *esculentum*; and largely figures and describes it in his *Prodromus*, pag. 89. †

The

4.6 [VDSAND 237 A 16]

bezat zelf een bekende tuin in Holborn, waarvan hij het vroegste voorbeeld van een complete catalogus publiceerde, waarin alles wat in zijn tuin groeide en bloeide werd beschreven.

De *Herball* bevat 1800 houtsneden, die voor de eerste keer in de *Eicones plantarum seu stirpium* van Jakob Theodor Tabernaemontanus (1525-1590) uit 1590 werden afgedrukt. Drukker John Norton kocht deze houtblokken in Frankfurt. Slechts een klein percentage van de afbeeldingen is nieuw, maar die zijn dan ook zeer belangrijk, zoals de afbeelding van de aardappelplant uit Virginia.

In de collectie van Van de Sande bevond zich ook een uitgave van de *Herball* uit 1636, die als de meest complete uitgave wordt beschouwd (in UBL 1479 B 24-25).

Literatuur: Nissen 698.

4.6

Walther Hermann Ryff, *Reformierte deutsche Apoteck darinnen eigentliche Contrafactur der fürnembsten und gebreüchlichsten Kreütter. Sampt ihrer Unterscheidung, Art, Natur, Krafft, Vermögen unnd Würckung [...]. Item Beschreibung der eltesten Lattwergen oder Confecten [...]. Dergleichen von recht nutzlichem Gebrauch, auch ordenlicher Vermischung und Zubereitung aller laxativen, purgierender oder dreibender Artzney [...]. Sampt einem nutzlichen Regiment, wie man sich inn Sterbensleüffen und pestilenzischen Fiebern bewahren und verhalten soll [...].* Straszburg, Gedruckt durch Josiam Rihel, 1573.

[VDSAND 237 A 16]

Dit is de enige editie van het werk van Ryff dat na zijn dood werd gepubliceerd. Waarschijnlijk heeft de uitgever Josias Rihel zelf de nagelaten aantekeningen van Ryff bij elkaar gebracht en die met de voorgaande edities verwerkt tot een geheel nieuwe uitgave. Deze uitgave heeft 166 houtsneden, deels met de hand ingekleurd, naar ontwerp van David Kandel (1520-1592). De illustraties werden ontleend aan het *Kreuterbuch* van Hieronymus Bock (1489?-1554). In de drie delen van het boek wordt een beschrijving gegeven van de bereiding en het gebruik van geneeskundige kruiden ter bestrijding van ziekten.

4.7 [VDSAND 236 A 13]

De medische en botanische boeken van Walther Hermann Ryff (ca. 1500- ca. 1548/49) waren bestsellers in zijn tijd en werden in hoge oplagen gedrukt. Collega's keken misschien met een scheef oog naar het succes en beschuldigden Ryff meerdere keren van plagiaat. Leonhart Fuchs karakteriseerde Ryff als een 'äußerst unverschämten, leichtsinnigen, betrügerischen Schriftsteller.' Dit boek, dat algemeen bekend stond als *Die kleine deutsche Apotheke*, was gericht op een algemeen gebruik door niet-specialisten en leken. Het was een echt huishoudkruidenboek. De eerste editie verscheen in 1540 onder de titel *Warhafftige, künstliche und gerechte Underweisung und Anzeygung alle Latwergen, Confect, Conserven [...]*. Twee jaar later werd een deel toegevoegd met de titel *Der ander Theyl der kleynern teütschen Apoteck, Confect oder Latwergen Büchclins*. Een uitgave, bestaande uit drie delen, verscheen in 1552.

Literatuur: Benzing (1959) no. 106; Nissen 1707; Durling 4020.

4.7

Petri Andreae Matthioli, Opera quæ extant omnia. Hoc est, commentarij in VI. libros Pedacij Dioscoridis AnaZarbei de medica materia. Adiectis in margine variis Græci textus lectionibus, ex antiquissimis codicibus desumptis, qui Dioscoridis deprauatam lectionem restituunt: nunc à Casparo Bavhino [...] post diuersarum editionum collationem infinitis locis aucti [...] De ratione distillandi aqvas ex omnibus plantis [...]. Francofvrti, Ex officina typographica Nicolai Bassæi, 1598.

[VDSAND 236 A 13]

De *Opera Omnia* van Pierandrea Mattioli (Petrus Andreas Matthiolus) (1500/01-1577) bestaan voor het grootste deel uit het bekende commentaar op de zes boeken van Dioscorides, die voor deze editie van kritische aantekeningen en noten werden voorzien door de Zwitserse anatoom en botanicus Caspar Bauhin (1560-6124). Aan deze editie is een aantal werken toegevoegd zoals de *Apologia adversus Amathum Lusitanum* en *De ratione distillandi aquas*, de *Epistolarum medicinalium libri V* en *De morbi Gallici curandi ratione*. Het boek was bedoeld voor een breed publiek en werd ook als tekstboek voor studenten in de *materia medica* gebruikt. In 1674

verscheen een tweede editie van dit boek bij Johannes König, die nagenoeg ongewijzigd werd uitgegeven. Dit geeft aan hoe populair het commentaar van Mattioli tot ver in de zeventiende eeuw was. De houtsneden in de editie van 1598 zijn afkomstig uit de in Venetië gedrukte editie van Mattioli uit 1554 (in de eerste editie van 1544 waren geen afbeeldingen opgenomen), waarvoor de Italiaanse kunstenaar Giorgio Liberale (ca. 1527-ca. 1579) uit Udine de tekeningen maakte.

Mattioli was hofarts van aartshertog Ferdinand en keizer Maximilian II. Zijn hoofdwerk is het commentaar op de zes boeken van Dioscorides uit 1544. In deze bestseller (Mattioli beweerde dat er van de eerste tien edities meer dan 30.000 exemplaren waren verkocht), werd niet alleen de *materia medica* volgens Dioscorides behandeld, maar beschreef Mattioli ook alle planten die hij zelf kende, waaronder enkele nieuw ontdekte soorten uit Tirol. Mattioli was voor deze nieuwe beschrijvingen echter vooral afhankelijk van andere botanisten die hem van nieuwe informatie voorzagen, zoals Luca Ghini (1490-1556) en Willem Quackelbeen (1527-1561). Quackelbeen vergezelde de diplomaat Ogier-Ghislain de Busbecq (1520-1592) naar Turkije, waar Busbecq het nu wereldbekende manuscript van de *Materia medica* van Dioscorides uit de zesde eeuw (thans in de Österreichische Nationalbibliothek te Wenen) kocht voor het astronomische bedrag van 100 ducaten. Mattioli maakte gebruik van dit unieke handschrift voor het schrijven van zijn commentaar op het werk van Dioscorides.

Literatuur: Nissen 1309; Hejnova 2001.

Hoofdstuk 5

De Luther van de medicijnen of de woudezel van Einsiedeln? De collectie Paracelsiana

Kasper van Ommen

Jaap van de Sande bezat een omvangrijke collectie secundaire literatuur over Paracelsus. Het werk en leven van deze arts stonden sterk in de belangstelling van Van de Sande. Helaas is Van de Sande nooit in de gelegenheid geweest om de primaire werken van Paracelsus aan zijn collectie toe te voegen. Zestiende- en zeventiende-eeuwse uitgaven van Paracelsus zijn tamelijk zeldzaam en daardoor kostbaar in de aanschaf. In deze sectie wordt een aantal uitgaven van Paracelsus uit het bezit van de Universiteitsbibliotheek Leiden en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde getoond. De collectie secundaire literatuur over Paracelsus uit de *Bibliotheca Pharmacia* van Van de Sande voorzag in een grote lacune in de collectie van de UB Leiden.

Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493/94-1541), beter bekend als Paracelsus, was een Zwitserse arts, filosoof en gnosticus. Paracelsus betekent letterlijk gelijk aan of groter dan Celsus. Paracelsus werd hierbij vergeleken met Aulus Cornelius Celsus (± 25 v.Chr. - ± 50), een Romeinse encyclopedist die bekendheid verwierf met zijn traktaat *De Medicina*. Dit boek is opgebouwd uit acht delen, waarbij Celsus hoofdstukken wijdde aan het dieet, de farmacie en de heelkunde. Paracelsus leefde in een tijd van grote geleerden, die allen verantwoordelijk waren voor revolutionaire ontwikkelingen op hun vakgebied. De astronoom Nicolaas Copernicus (1473-1543) veranderde met zijn heliocentrische theorie over het zonnestelsel onze blik op het heelal voor altijd; de theoloog Maarten Luther (1483 -1546) ontketende een revolutie in de theologie en het genie Leonardo da Vinci (1452-1519) hield zich op een vernieuwende wijze met verschillende disciplines bezig.

Paracelsus introduceerde en propageerde het gebruik van chemicaliën en mineralen in de bereiding van geneesmiddelen en was een pionier in dit opzicht. Hij was ervan overtuigd dat ziekte en gezondheid van het lichaam sterk samenhangen met de harmonie

tussen de mens (microkosmos) en de natuur (macrokosmos). In deze zienswijze is Paracelsus sterk beïnvloed geweest door de filosofische werken van Hermes Trismegistus (bijvoorbeeld het getal 7 speelde een belangrijke rol: de mens had 7 vitale organen, er stonden 7 planeten aan het firmament en op aarde kende men 7 metalen. Zie schema hiernaast). Nieuw was echter dat Paracelsus overtuigd was van het belang van een zekere balans van mineralen in het lichaam en dat ziekten met het toedienen van chemicaliën konden worden bestreden. Deze revolutionaire zienswijze leverde hem de bijnaam *Luther medicorum* op.

Het grondbeginsel van Paracelsus' geneeskunde was echter de vier-elementenleer van de oude Grieken, waaraan hij zelf een nieuw concept toevoegde waarbij de kosmos uit drie spirituele substanties bestaat: de *tria prima* van kwik, zwavel en zout. Hieronder moeten we niet alleen de elementen verstaan, want volgens Paracelsus bezaten deze substanties ook een innerlijke essentie en een bepaalde uiterlijke vorm. Zo stond kwik voor de herscheppende substantie/materie met de eigenschappen smeltbaarheid en vluchtigheid; zwavel stond voor de verbinding tussen wezen en verandering; zout representeerde een stollend/vormend middel. Zo transformeerde een stuk hout in het vuur tot rook (kwik), vlammen (zwavel) en as (zout). Ook het menselijk lichaam werd door Paracelsus opgedeeld in de drie principes: zwavel stond voor de ziel (emoties, verlangens), zout voor het lichaam en kwik voor de geest (verbeelding, geweten). Door de chemische eigenschappen van de *tria prima* te kennen, zou een arts meer begrip en inzicht moeten krijgen in het proces van genezing van een patiënt. In 1536 ontvouwde Paracelsus zijn theorie met de publicatie van zijn grote boek over de heelkunde onder de titel *Die große Wundarzney*.

Paracelsus gebruikte in 1526 als eerste de term 'zink' (naar het oud Duitse woord *zinke*, dat puntig betekent) voor het element zink, vanwege de scherpe, puntige vorm van de kristallen die bij het smelten van het element zichtbaar werden. Paracelsus was de uitvinder van *laudanum*, in zijn ogen een middel tegen alle kwalen (hij noemde het middel dan ook de 'Steen der onsterfelijken'), dat bestaat uit een mengsel van 90% wijn en 10% opium. Deze tinctuur bleef tot ver in de negentiende eeuw een populair geneesmiddel.

Net als tegenwoordig, waren de overtuigingen van Paracelsus niet onomstreden. Naast bewondering en bijval, oogstte Paracelsus

ook kritiek en stond hij onder kritische tijdgenoten bekend als de 'Woudezel van Einsiedeln'

De harmonie tussen planeten, elementen en organen volgens Paracelsus

Planeet	Metaal	Orgaan
Zon	Goud	Hart
Maan	Zilver	Hersenen
Jupiter	Tin	Lever
Venus	Koper	Nieren
Saturnus	Lood	Milt
Mars	IJzer	Galblaas
Mercurius	Kwik	Longen

Literatuur: Debus 2002; Webster 2008.

5.1 Theophrastus Paracelsus, *Opera theologica*. (ca. 1567-1575)

[UBL VCF 24]

Literatuur: Boeren 1975, p. 75-76; Sudhoff vol. 1, 1898, nr. 88 (p. 306-391).

5.2 Philipp Aureol Theophrast Paracelsus, *Chirurgische Bücher vnd Schriften. Jetzt auff's new ausz den Originalen an tag geben samt einem Appendice durch Joh. Huserum*. Straszburg, 1605.

[UBL 634 A 11]

5.3 Avreoli Philippi Theophrasti Bombast von Hohenheim Paracelsi, *Opera. Bücher und Schriften so viel deren zu Handt gebracht und vor wenig Jahren, mit und auss ihren glaubwürdigen*

EFFIGIES PHILIPPI
THEOPHRASTI AB HO-
HENHEIM: ÆTATIS SUÆ. XLVII.

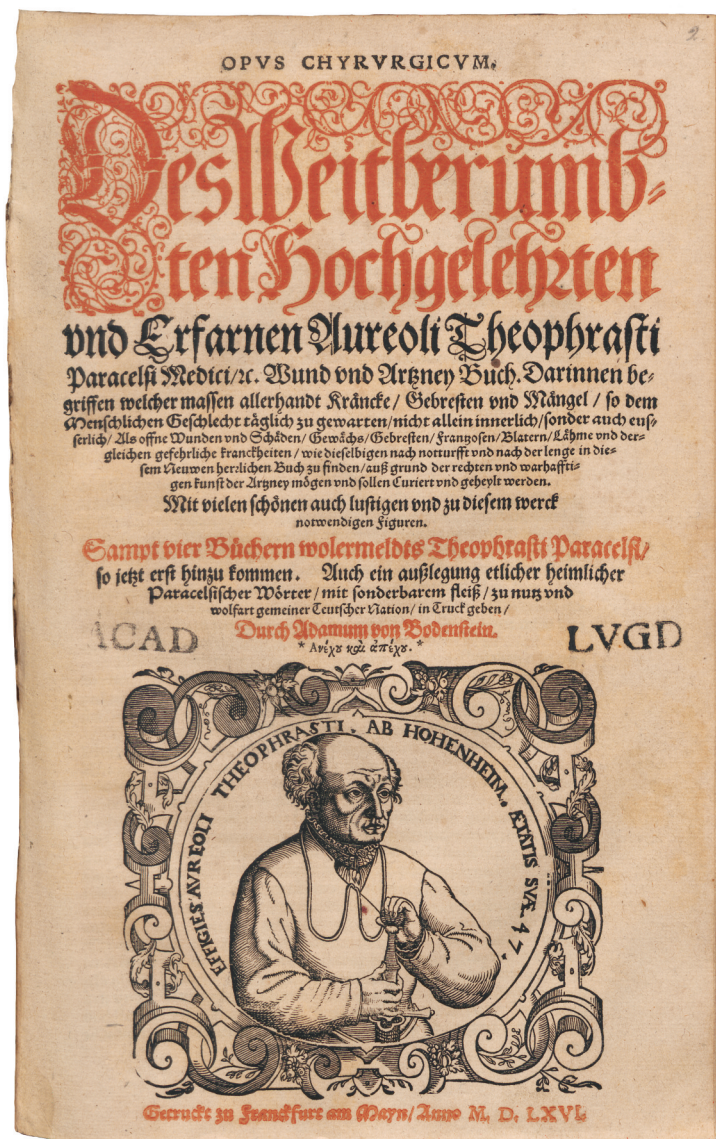
PHILIPPUS
THEOPHRASTUS
BOMBAST
HOHENHEIMENSIS:
SVEVORVM
ex Panagyris Nobilium
ARPINAS:
Confœderatorum Eremiti
EREMITA:
PHILOSOPHUS
PARADOXUS,
MYSTERIARCHA,
ARTIUM MAGISTER,
MEDICINARUM PROFESSOR,
Mufarum Mechanicarum
TRISMEGISTVS
GERMANVS.

JK 2

5.2 [UBL 634 A 11]

AVREOLI
**Philippi Theophrasti Bombasti von
Hohenheim Paracelsi des Edlen/ Hochge-
lehrten/ Fürtrefflichsten/ Weiberumbesteten
Philosophi und Medici**
OPERA
**Bücher vnd Schriften/ so viel
deren zur Handt gebracht: vnd vprwe-
nig Jahren / mit vnd auß ihren glaubwürdigen
eigener handschriebenen Originalien collatio-
nirt/ verglichen/ verbessert:
vnd durch**
IOANNEM HUSERVM BRISCOIVM
in jehen vnerschiedliche Theil/ in Tzwei gegeben.
**Best von newem mit vleis vberschen/ auch mit
etlichen bishero vnbestandten Tractaten gemehrt / vnd
vnd mehrer Deuolung willen/ in zwen vnerschiedliche
Tomos vnd Theil gebracht / deren Begriff vnd Ord-
nung/ nach der Vorrede sich finden/ laufft
beider Theilen vnterschieden vnd velle
kommenen Negistern.**
ACAD Straßburg/ LVGD
In verlegung Casari Zegners Buchhändlers.
Anno M. DCIII.
HERMES
TRIS
MEGISTOS
SCIENTIA
IMMUTA
BILIS.
NOV. C. 2000
Ex Legato WEPFERI.

5.3 [UBL 634 A 9-10]

5.4 [UBL 654 A 22: 2]

eigener han[d]geschriebenen Originalien collacioniert, verglichen, verbessert, und durch Ioannem Huserum in zehen unterschiedliche Theil in Truck gegeben ; jetz von neuem mit vleiß oversehen auch mit [...] Tractaten gemehrt [...]. Straszburg, In verlegung Lazari Zetzner 1603.

[UBL 634 A 9-10]

5.4
Opvs chyrurgicvm. Des weitberühmten hochgelehrten und erfarnen Aureoli Theophrasti Paracelsi medici v. Wund vnd Artzney Buch. Darinnen begriffen welcher massen allerhandt Kräncke [...] Sampt vier Büchern wolermeldts Theophrasti Paracelsi so jetzt erst hinzu kommen. Auch ein Außlegung etlicher heimlicher Paracelsischer Wörter [...] durch Adamum von Bodenstein. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn, [Sigmund Feyerabend] 1566.

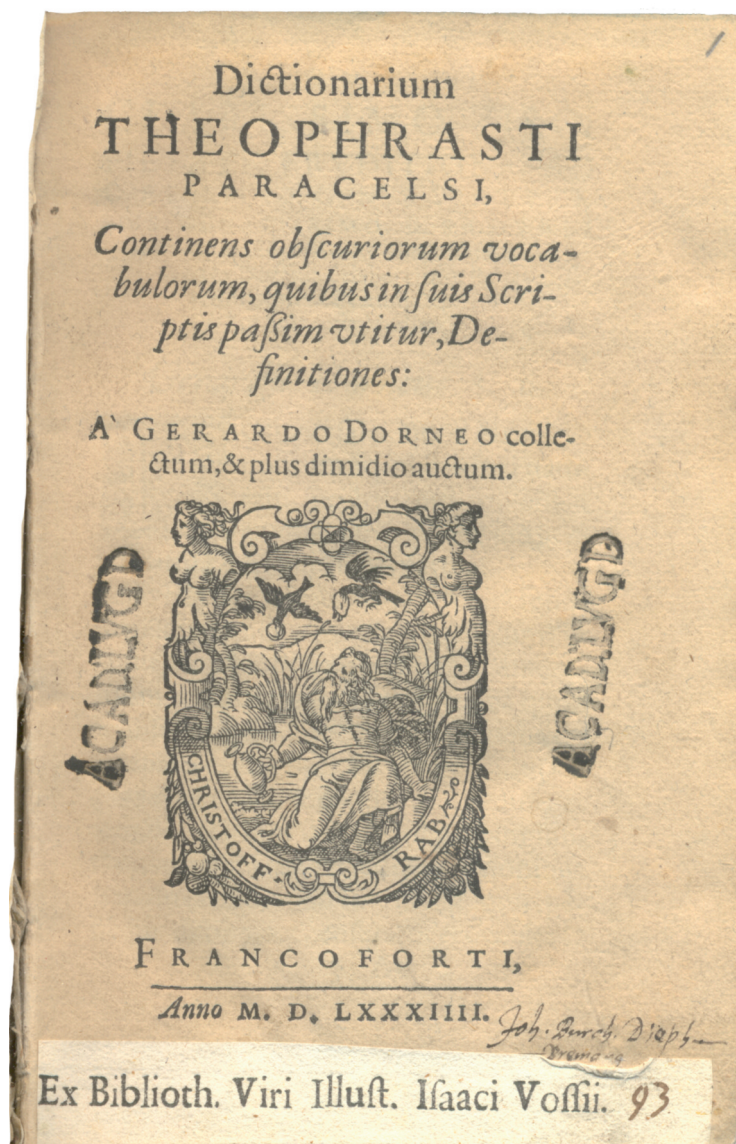
[UBL 654 A 22: 2]

5.5
Philipp Aureol Theophrast Paracelsus, *Dictionarium, continens obscuriorum vocabulorum, quibus in suis scriptis passim utitur, definitiones.* Francoforti, 1584.

[UBL 631 G 12: 2]

5.6
Philipp Aureol Theophrast Paracelsus, *Von dem Bad Pfeffers, gelegen in ober Schweitz.* [Herausgeg. von Mich. Toxites]. Straszburg, 1571.

[UBL 630 G 18: 3]

5.5 [UBL 631 G 12: 2]

5.7
Philipp Aureol Theophrast Paracelsus, *Astronomia magna oder die gantze Philosophia sagax der grossen und kleinen Welt.* [Franckfurt], 1571.

[UBL 673 A 5]

5.8
Philipp Aureol Theophrast Paracelsus, *Aureum vellus, oder Guldin Schatz und Kunstammer.* Rorschach am Bodensee, 1598.

[UBL 1126 G 26]

In traktaat II van dit boek: Darinn eerstlich Philippi Theophrasti Bombasti von Hohenheim, Paracelsi genannt, fürnembste chymische Schrifften, Tincturen und Process [...] dann zum andern Bartholomei Korndorffers Schrifften [...] auss den Originalien in einem Volumen gebracht.

Effigies Aureoli Theophrasti ab
Hohenheim, Aeta. suæ XLVII
Alterius non sit, qui suus esse potest.

*Omne donum perfectum à Deo
Imperfectum à Diabolo.*

Das Erst Buch
Philippi Theophrasti
Paracelsi beider Artzney
Doctoris.

De Spiritu vitæ.

Spiritus vitæ ist ein geist / der
da ligt in alle gliedern des leibs/
wie sie dann genant werden:
Vnd ist in allen gleich der ein
geist / die ein krafft / in einem wie in dem
andern / vnd ist das höchste korn des lebens
aus dem alle glieder leben. Aber so weit er
sich auftheilet / so ist er der stat nach man-
cherley. Dañ im herzen treibt in das herz /
das er herzliche sterck gebraucht / das er in
andern gliedern nit thut / In der lebern der-
gleichen die leber stercke / vnd thut das in
andern gliedern anch nit : Im magen der-
gleichen. Wie aber die starcke alle seindt /
erzeigentlich oder nicht / so ist es doch die ein
stercke in den weg zünerstehen / das sich die
ster

Was der
spiritus vi-
tæ sey.

In allen
gliedern
ein geist.

In allen
gliedern
ein stercke.

ASTRONOMIA MAGNA:
Oder

**Die ganze Philoſo-
phia ſagax der groſſen
vnd kleinen Welt / des von Gott
hoherleuchten / erfahren / vnd bewerten teutſchen Phi-
loſophi vnd Medici / Philippi Theophraſti Bombaſti /
genannt Paracelſi magni.**

**Darinn er lehrt des gangen natürlichen Lichts Vermö-
gen / vnd vnermögen / auch alle Philoſophiſche / vnd Aſtronomiſche ge-
heimniſſen der groſſen vnd kleinen Welt / vnd deren rechten brauch / vnd mißbrauch / Zu
dem andern / die Myſteria des Himliſchen Lichts / Zu dem dritten / das Vermögen des
Glaubens / Vnd zum vierden / was die Geiſter durch den Menſchen
werden / etc. Vor wie in Truck außgangen.**

**Mit Röm. Keyſ. Maieſt. gnad vnd freyheit auff Io. Jar.
M. D. LXXI.**

2

5.7 [UBL 673 A 5]

ALTERIVS NON SIT QVI SVVS ESSE POTEST.

EFFIGIES PHILIPPI THEOPHRASTI
AB HOHENHEIM AETATIS SVÆ XLVII

OMNE DONVM PERFECTVM
A DEO.
IMPERFECTVM A DIABOLO

5.8 [UBL 1126 G 26]